

STATYSTYKA W PRAKTYCE

Agnieszka WAŁĘGA
Grzegorz WAŁĘGA

O badaniach zadłużenia gospodarstw domowych w Polsce¹

Streszczenie. *Obserwowane współcześnie rosnące zadłużenie gospodarstw domowych wymaga nowego spojrzenia na badania prowadzone w tym zakresie w Polsce. Celem artykułu jest prezentacja i porównanie metodologii badań nad problematyką zadłużenia konsumenckiego. Przedstawiono teoretyczny kontekst zadłużania się, a następnie skoncentrowano się na głównych aspektach metodologicznych badań dotyczących kredytowania gospodarstw domowych na poziomie mikroekonomicznym. Omówiono i porównano wybrane międzynarodowe i krajowe badania gospodarstw domowych oraz dostępne w Polsce źródła danych dotyczące zadłużenia gospodarstw domowych.*

Dokonany przegląd dostępnych źródeł danych o zadłużeniu gospodarstw domowych pozwala stwierdzić, że w porównaniu do badań prowadzonych w innych krajach w Polsce dane na poziomie mikroekonomicznym są zbierane w ograniczonym zakresie. Źródła tych danych można traktować komplementarnie, stanowi to jednak utrudnienie z punktu widzenia zarówno ich porównywalności, jak również dostępu do nich. Wskazuje to na brak jednego badania wyczerpującego problematykę zadłużenia gospodarstw domowych w Polsce, prowadzonego w dłuższym okresie. W podsumowaniu sformułowano rekomendacje dotyczące kierunkowych zmian w badaniach z zakresu omawianej problematyki prowadzonych w naszym kraju.

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego pt. *Warunki życia nadmiernie zadłużonych gospodarstw domowych*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (grant nr 2015/19/D/HS4/102569).

Słowa kluczowe: finanse osobiste, kredytowanie gospodarstw domowych, pomiar zadłużenia, badanie budżetów gospodarstw domowych.

JEL: C18, D15, R20

Współczesna gospodarka w krajach rozwiniętych w dużej mierze opiera się na długu. Zadłużone są nie tylko państwa, lecz także podmioty gospodarcze. W ujęciu makroekonomicznym, poza niektórymi aspektami, wielkość długu publicznego jest względnie łatwa do ustalenia. Podobnie ma się rzecz w przypadku podmiotów gospodarczych, które rejestrują zadłużenie, prowadząc ewidencję księgową. Istotnymi podmiotami sfery realnej gospodarki, oprócz wymienionych, są także gospodarstwa domowe. W krajach wysoko rozwiniętych zadłużenie konsumenckie² stanowi ważną część sektora finansowego. Według Eurostatu średni poziom wskaźnika zadłużenia odniesiony do dochodów rozporządzalnych gospodarstw domowych, w krajach strefy euro, w ostatniej dekadzie nie był niższy niż 93% (Eurostat, 2018). W Polsce wielkość zadłużenia ogółem gospodarstw domowych z tytułu kredytów i pożyczek przekroczyła w 2005 r. wartość zadłużenia przedsiębiorstw niefinansowych z tego tytułu, a na koniec 2017 r. wartość ta była już dwukrotnie wyższa³.

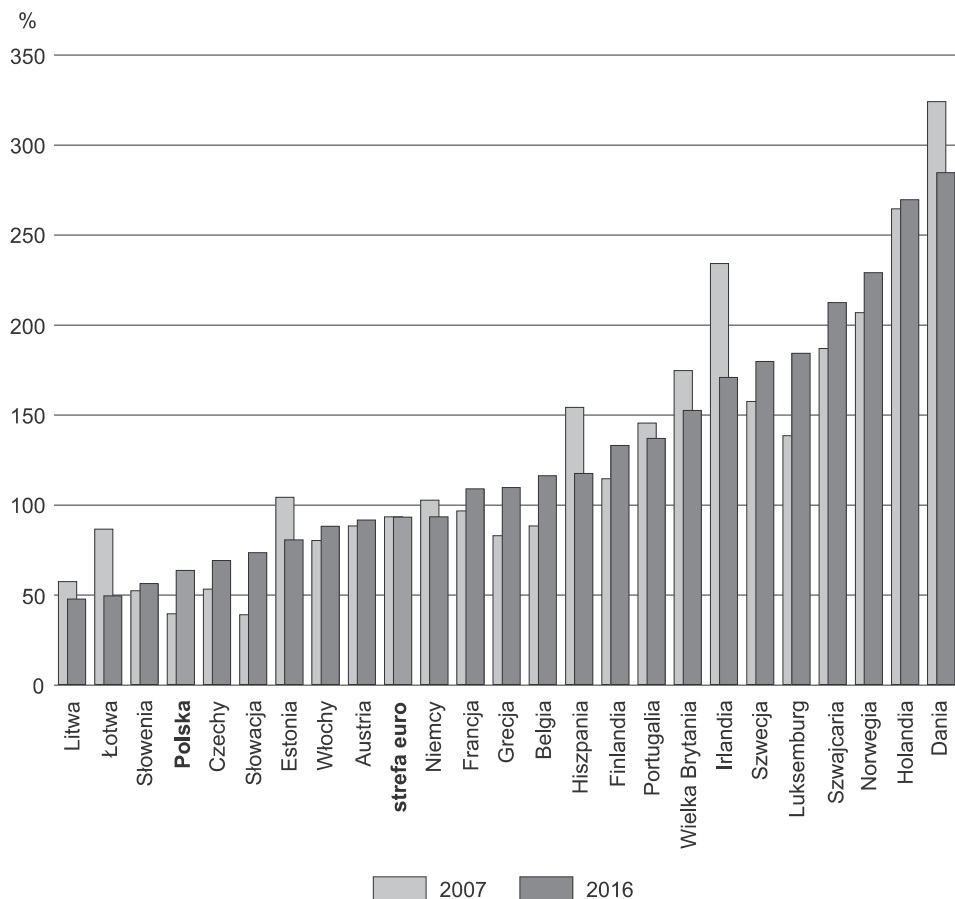
Analiza danych międzynarodowych wskazuje na duże zróżnicowanie zadłużenia gospodarstw domowych (wykres). Obok krajów o wysokim zadłużeniu (mierzonym choćby relacją długu do PKB lub dochodów rozporządzalnych) istnieją kraje, w których gospodarstwa domowe w umiarkowanym stopniu korzystają z kredytów i pożyczek (Magri, Pico i Rampazzi, 2011; Wałęga, 2013b; OECD, 2017). Pozwala to na postawienie pytania na ile to zróżnicowanie wynika z historycznie i kulturowo ukształtowanych zachowań gospodarstw domowych na rynku finansowym i postaw w odniesieniu do zarządzania budżetem? Innymi zagadnieniami podejmowanymi w badaniach dotyczących problematyki detalicznych kredytów i pożyczek są kwestie determinant popytu na kredyt (Pastrapa i Apostolopoulos, 2015; Wałęga i Wałęga, 2015; Khan, Abdullah i Samsudin, 2016), ograniczeń w dostępie do kredytów (Grant, 2007; Pereira, Coelho i Lou-

² Pojęcia *konsument* i *gospodarstwo domowe* stosowane są w artykule zamiennie, z uwagi na to że większość zadłużenia gospodarstw domowych dotyczy osób prywatnych (w Polsce jest to ponad 90%). Zgodnie z klasyfikacją ESA 2010 i metodyką przyjętą przez NBP przyjmuje się, że sektor gospodarstw domowych obejmuje: osoby fizyczne uzyskujące dochód z pracy najemnej i niezarobkowych źródeł, rolników indywidualnych — osoby pracujące na własny rachunek w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie oraz przedsiębiorców indywidualnych — osoby fizyczne pracujące poza gospodarstwami indywidualnymi w rolnictwie prowadzące działalność gospodarczą z liczbą pracujących do 9 osób i prowadzące uproszczoną ewidencję księgową (GUS, 2012, s. 383).

³ Obliczenia własne na podstawie NBP (2018).

renço, 2017), nadmiernego zadłużenia (D'Alessio i Iezzi, 2013) i bankructw gospodarstw domowych (Świecka, 2008, 2009).

WSKAŹNIK ZADŁUŻENIA GOSPODARSTW DOMOWYCH W WYBRANYCH KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ W % DOCHODÓW DO DYSPOZYCJI BRUTTO

Źródło: opracowanie własne na podstawie Eurostat (2018).

Identyfikacja zachowania gospodarstw domowych na rynku kredytów i ich wiarygodność wymaga dysponowania odpowiednim zbiorem danych. Dostępne w Polsce dane statystyki publicznej o zadłużeniu gospodarstw domowych w ujęciu mikroekonomicznym wydają się niewystarczające do prowadzenia badań z tego zakresu. Artykuł ma celu przedstawienie i porównanie metodologii badań dotyczących zadłużenia konsumenckiego. Problematyka zadłużenia gospodarstw domowych jest stosunkowo nowa i w polskiej literaturze brakuje pogłębionych opracowań poświęconych tej temacie. Punktem wyjścia do podjętych tu rozważań jest omówienie teoretycznych aspektów związanych z kredytowa-

niem gospodarstw domowych. Dostępne dane na poziomie mikroekonomicznym w zakresie korzystania z kredytów przez gospodarstwa domowe w wymiarze krajowym porównano z wybranymi badaniami w krajach Unii Europejskiej (UE). Na podstawie dokonanego przeglądu podjęto próbę sformułowania rekomendacji dotyczących kierunkowych zmian w badaniu zadłużenia gospodarstw domowych w statystyce publicznej naszego kraju.

KREDYTOWANIE GOSPODARSTW DOMOWYCH — ASPEKTY TEORETYCZNE

Powszechnie uważa się, że dostępność kredytów dla gospodarstw domowych podnosi dobrobyt społeczny dzięki międzyokresowej alokacji konsumpcji (Chang, 2008). Gospodarstwa domowe korzystające z kredytów mogą finansować zakup nieruchomości i dóbr trwałego użytkowania, a także uzupełniać luki w finansowaniu bieżącej konsumpcji spowodowane krótkookresowymi fluktuacjami dochodów bieżących. Zróżnicowane potrzeby konsumentów wymagają odpowiednich instrumentów finansowych (kredytowych). Znajduje to wyraz w rozwoju rynku kredytów i dostosowaniu oferty kredytowej instytucji finansowych do specyficznych celów, które są finansowane długiem. Istnienie zróżnicowanych instrumentów finansowych bez wątplenia wpływa na niejednakowe zachowania gospodarstw domowych, choćby przy zaciąganiu kredytów hipotecznych oraz za pomocą kart kredytowych. Istotne zatem jest posiadanie odpowiednich, wiarygodnych i pełnych zbiorów danych możliwych do wykorzystania w analizach nie tylko przez ekonomistów zajmujących się problematyką finansów osobistych.

Popyt na kredyty zaciągane przez gospodarstwa domowe zawsze wiąże się z realizowanym planem konsumpcyjnym, a w istocie z dysproporcją pomiędzy dochodami a wydatkami w danym okresie. Desynchronizacja przepływów finansowych jest związana z cyklem życia gospodarstwa domowego — w niektórych momentach życia bieżący dochód może nie pozwalać na pełne zaspokajanie pojawiających się potrzeb, których (z uwagi na ich specyfikę) nie można odłożyć w czasie (Gropp, Scholz i White, 1997; Crook, 2001). Popyt na kredyt wynikać może także z konieczności wyrównania (dostrojenia) międzyokresowej krańcowej użyteczności konsumpcji, co jest widoczne w przypadku zakupu dóbr trwałego użytkowania (Grant, 2007; Bryant i Zick, 2006; Pastrapa i Apostolopoulos, 2015).

Z punktu widzenia budżetu gospodarstwa domowego korzystanie z kredytu jest sytuacją odwrotną do oszczędzania — zaciągnięcie kredytu pozwala na zwiększenie bieżącej konsumpcji kosztem zmniejszenia jej w przyszłości z powodu spłaty zadłużenia. W przypadku oszczędności natomiast za cenę bieżącego zmniejszenia konsumpcji możliwe jest jej zwiększenie w przyszłości. Należy jednak pamiętać, że oszczędzanie i zadłużanie się nie są sytuacjami symetrycznymi, a zatem powinny być rozpatrywane oddzielnie, a nie jako zagregowana pozycja aktywów netto (Bertola i Hochguertel, 2005). Zadłużenie jest zawsze określone nominalną kwotą, która musi być spłacona. W przypadku oszczęd-

ności wygląda to inaczej — ich posiadacz może osiągać zyski, ale możliwa jest także sytuacja, w której wartość oszczędności nominalnie się zmniejszy. O ile gospodarstwo domowe może akumulować oszczędności o dowolnie dużej wartości i w dodatku bezterminowo, o tyle w przypadku zadłużenia możliwość zwiększenia bieżącej konsumpcji gospodarstwa domowego jest limitowana znalezieniem pożyczkodawcy, który uzna, że gospodarstwo domowe ma zdolność kredytową (możliwość spłaty zadłużenia) i zgodzi się udzielić pożyczki na akceptowanych przez obie strony warunkach (pomijając szczególne, przypadki, zadłużenie musi zostać spłacone w dającym się przewidzieć terminie). Różna jest także wrażliwość oszczędzania i zadłużania się gospodarstwa domowego na bodźce płynące z otoczenia (np. w sytuacji zmiany stopy procentowej). Warto też zaznaczyć, że z samego faktu posiadania oszczędności gospodarstwo domowe może czerpać użyteczność, czego nie można powiedzieć o zadłużeniu (Bertola i Hochguertel, 2005).

Badania nad zadłużeniem gospodarstw domowych są interesujące nie tylko ze względów poznawczych. W analizach ekonomiki gospodarstw domowych ważne miejsce zajmują kwestie związane z interakcjami pomiędzy zadłużeniem a wyposażeniem w dobra trwałego użytkowania (Bostic, Gabriel i Painter, 2009). Odrębnym zagadnieniem jest finansowanie długiem rozwoju kapitału ludzkiego (kredyty edukacyjne, studenckie). W szerszym ujęciu omawianą problematykę można rozważać w kontekście zagadnień związanych z wpływem kredytów na warunki i jakość życia gospodarstw domowych (Smeeding, 2009).

Oprócz poznania postaw i zachowań w skali mikroekonomicznej ważne jest również zidentyfikowanie wpływu kredytów na ceny na rynkach aktywów. Finansowanie długiem zakupu, choćby nieruchomości, ma konsekwencje nie tylko dla długoterminowego obciążenia budżetów gospodarstw domowych, lecz także dla stabilności całej gospodarki. Dostępność danych dotyczących finansowych aspektów zachowań gospodarstw domowych pozwala też na lepsze zrozumienie mechanizmów transmisyjnych w gospodarce i reakcji na szoki (np. wpływ boomu kredytowego na sytuację na rynku nieruchomości), a także ewaluację uregulowań prawnych i zmian instytucjonalnych.

W nurcie badań dotyczących popytu gospodarstw domowych na kredyt są również te dotyczące ograniczeń kredytowych. Brak dostępu gospodarstw domowych do rynku kredytów ma poważne implikacje dla ich zachowań, choćby w odniesieniu do wielkości oszczędności i zasobu aktywów, które są w ich dyspozycji (Attanasio, 1995). Występowanie ograniczeń kredytowych jest szczególnie interesujące także w kontekście kształtowania się dobrobytu społecznego. Zagadnienia te są jednak trudne do zbadania, ponieważ zmienna niezależna (ograniczenie w dostępie do rynku kredytów) jest nieobserwowalna (Rui i Xi, 2010). Wymaga to zaprojektowania specyficznej metodyki badań popytu na kredyt *ex ante* (Crook, 2006).

Wzrost wielkości zadłużenia i opóźnień w spłatach przez gospodarstwa domowe spowodował także większe zainteresowanie problemem nadmiernego

zadłużenia i niewypłacalności, zarówno wśród naukowców, jak i praktyków (Beer i Schürz, 2007). W celu ograniczenia negatywnych konsekwencji zaprzestania regulowania zobowiązań instytucje finansowe budują modele scoringowe na podstawie posiadanych przez nie informacji. Pozwala to na zbudowanie modeli, które przede wszystkim mają charakter predykcyjny, a w niewielkim stopniu wyjaśniają teoretyczne przesłanki zachowań gospodarstw domowych na rynku finansowym. Ponadto dane z instytucji finansowych, z uwagi na możliwość wystąpienia choćby negatywnej selekcji, mogą nie być reprezentatywne dla całej populacji. Przynajmniej częściowym rozwiązaniem tego problemu jest wykorzystanie danych z biur informacji kredytowej, jednak należy pamiętać, że te zbiory danych mogą nie zawierać wielu istotnych cech społeczno-demograficznych zadłużonych gospodarstw domowych. Dodatkowo gospodarstwa domowe, raportując dane do instytucji finansowych, mogą wykorzystywać asymetrię informacyjną (Wałęga, 2013a) oraz ulegać pokusie nadużycia, przez co informacje o sytuacji majątkowej mogą być obciążone błędem systematycznym. Osobną i ciągle otwartą kwestią pozostaje przyjęcie definicji nadmiernie zadłużonej osoby (gospodarstwa domowego).

METODOLOGICZNE ASPEKTY POMIARU ZADŁUŻENIA GOSPODARSTW DOMOWYCH

Poznanie mechanizmów zachowań gospodarstw domowych na rynku finansowym wymaga odpowiednich badań. Zarówno z naukowego, jak i praktycznego punktu widzenia celem prowadzonych badań jest poznanie czynników warunkujących zaciąganie kredytów, sposobów ich wykorzystania oraz wpływu na konsumpcję i ogólny dobrostan konsumentów. Dostęp do takich informacji jest również niezbędny przy prowadzeniu polityki w odniesieniu do zachowań gospodarstw domowych na rynku kredytów (np. regulacja tzw. chwilówek). Oprócz podstawowych cech i informacji na temat sytuacji ekonomicznej badanych gospodarstw domowych kluczowe jest zastosowanie odpowiednich mierników i narzędzi pomiaru samego zadłużenia.

Przegląd międzynarodowych badań dotyczących zadłużenia gospodarstw domowych pozwolił wskazać kilka kwestii metodycznych, które należy mieć na uwadze przy projektowaniu badań w zakresie tej tematyki. Mają one fundamentalne znaczenie nie tylko dla wartości uzyskanych danych, lecz także przesądza ją o kosztach prowadzonych badań.

Do najważniejszych problemów przy konstrukcji badania zadłużenia gospodarstw domowych należy wybór (Crook, 2005):

- podmiotu (jednostki) — może nim być gospodarstwo domowe, rodzina lub członek gospodarstwa domowego (osoba fizyczna). Generalnie, choć kredyty zaciągane są zwykle tylko przez niektórych jego członków, to oddziałują one na budżet całego gospodarstwa. Z tego powodu zasadne wydaje się przyjęcie gospodarstwa domowego za jednostkę badania. Ogranicza to jednak możli-

wość analizowania indywidualnych zachowań (np. w odniesieniu do zadłużania się za pomocą kart kredytowych przez członków gospodarstwa domowego);

- rodzaju badania — mogą to być badania kwestionariuszowe (w formie ankiet lub wywiadów), oparte na losowej próbie respondentów lub panelowe. W przypadku tych ostatnich istnieje możliwość precyzyjniejszego ustalenia zmian sytuacji ekonomicznej (np. wysokości dochodu permanentnego) oraz określenia wpływu specyficznych czynników na badaną jednostkę (Wagner, Frick i Schupp, 2007). Dane z badań panelowych są szczególnie pożądane w przypadku analiz długookresowych (np. badanie wpływu cech społeczno-demograficznych na kredyty długoterminowe wymaga ostrożności, ponieważ zadłużenie mogło zostać zaciągnięte przez gospodarstwa domowe o innych cechach niż aktualne);
- częstotliwości — ma ona fundamentalne znaczenie dla uzyskania porównywalnych danych w przekroju czasowym. W przypadku badań o charakterze panelowym dodatkową kwestią jest konieczność ustalenia liczby okresów (tur badania), w których uczestniczy badana jednostka;
- wielkości próby, sposobu jej doboru oraz konstrukcji wag.

Rozstrzygnięcia wymagają także szczegółowe kwestie dotyczące zakresu zbieranych danych. Wśród nich wymienić można (Bertola i Hochguertel, 2005; Sierminska, 2014):

- rodzaj badanego zadłużenia i jego typologię — zwykle badane są podstawowe kategorie kredytów: hipoteczne, konsumpcyjne (ratalne), debety rachunku bieżącego i zadłużenie związane z kartami kredytowymi. Dodatkowo możliwe jest wydzielenie kredytów zabezpieczonych i niezabezpieczonych majątkiem oraz według typu pożyczkodawcy (bank komercyjny czy spółdzielczy, spółdzielcza kasa oszczędnościowo-kredytowa lub firma pożyczkowa) lub typu instytucji wydającej kartę kredytową. Informacjami uzupełniającymi są dane na temat okresu kredytowania (pierwotnego i pozostałego do spłaty);
- kwotę kredytu — możliwe jest zbieranie informacji na temat nominalnej kwoty zaciągniętego kredytu lub kwoty wymagalnej (pozostałej) do spłaty. W tym drugim przypadku do ustalenia pozostaje, czy w kwocie zadłużenia uwzględniane są koszty obsługi kredytu (odsetki i opłaty). Kwestie te mogą być zwykle trudne do oszacowania przez respondentów, ponieważ kwota może zależeć m.in. od rodzaju oprocentowania kredytu (stałe lub zmienne), a także od waluty, w której denominowany jest kredyt. W odniesieniu do kart kredytowych ważnym parametrem jest wysokość posiadanego limitu, stopień jego wykorzystania i wzorzec użycia karty. Problem z kwotowym wyrażeniem zadłużenia przez udzielających odpowiedzi rozwiązywany jest za pomocą pytań o wielkość zadłużenia jedynie w relacji do dochodów;
- ratę kredytu — to kategoria relatywnie łatwiejsza do zbadania niż kwota kredytu, choć w przypadku spłat w ratach o mniejszej częstotliwości niż mie-

siężna istnieje ryzyko pominięcia tego faktu w badanym okresie. Oprócz wielkości rat i częstotliwości spłat dodatkowe pytanie może odnosić się do tego, czy kredyt spłacany jest z wyprzedzeniem, opóźnieniem, czy zgodnie z harmonogramem;

- oprocentowanie kredytu — jest to ważny, choć niełatwy do zbadania parametr kredytu. Po pierwsze, badana może być wysokość aktualnego (bieżącego) oprocentowania kredytu lub jego wysokość z dnia podpisania umowy kredytowej (dodatkową komplikacją są tu kredyty konsolidacyjne i te, które podlegają rolowaniu). Po drugie, istnieje wiele rodzajów stóp procentowych (nominalna, efektywna i rzeczywista roczna stopa oprocentowania — ostatnia z wymienionych jest szczególnie istotna przy kredytach konsumpcyjnych). Kwestią otwartą pozostaje właściwa kwantyfikacja kredytów z oprocentowaniem 0%, w przypadku których główny koszt „ukryty” jest w innych elementach umowy niż oprocentowanie (Bertola, Hochguertel i Koeniger, 2005). Podobnie jak w przypadku kwoty kredytu, tak i w przypadku oprocentowania świadomość respondentów i ich dokładność ma fundamentalne znaczenie dla jakości uzyskanych danych (Smyczek i Sowa, 2005; Bucks i Pence, 2008; Dyal-Chand, 2008);
- sposób wykorzystania kredytu — badane mogą być deklarowane przez respondentów motywy i cele zadłużania się. Innym podejściem jest zbieranie informacji o wielkości wydatków konsumpcyjnych lub na dobra trwałego użytkowania, które zostały sfinansowane przy pomocy kredytu o nieokreślonym celu (chwilówki). W przypadku kredytów hipotecznych sposoby ich wykorzystania mogą być zróżnicowane: zakup nieruchomości na potrzeby własne, zakup na wynajem lub zaciągnięcie kredytu pod hipotekę w celu pokrycia wydatków niezwiązanych z nieruchomościami. W praktyce badanie sposobu wykorzystania kredytów może nastroczać różnych problemów — trudno o jednoznaczne powiązanie zadłużenia w rachunku bieżącym z poszczególnymi kategoriami wydatków, a w odniesieniu do kredytów hipotecznych cel zaciągnięcia kredytu może się zmienić w czasie (np. mieszkanie kupione pierwotnie w celu zaspokojenia własnych potrzeb może przy zmianie fazy cyklu życia rodziny zostać przeznaczone na wynajem).

Dodatkową kwestią w badaniach zadłużenia gospodarstw domowych jest występowanie ograniczeń kredytowych. Są one związane z problemem wykluczenia finansowego. Ponadto brak pełnego dostępu gospodarstw domowych do rynku kredytów (zwłaszcza konsumpcyjnych) wskazywane jest, co może wydawać się zaskakujące, jako jedna z przyczyn ich nadmiernego zadłużenia. Poznanie zatem bliżej tego zjawiska wydaje się szczególnie interesujące. Wymaga to jednak posiadania informacji o tym, czy (i ile razy) gospodarstwo domowe spotkało się z przypadkiem odmowy udzielenia kredytu oraz czy został on udzielony w kwocie wnioskowanej, czy niższej (Jappelli, 1990; Crook, 2005).

Narastające problemy z terminową spłatą zadłużenia oraz niewypłacalnością gospodarstw domowych również stają się przedmiotem zainteresowania nie tylko badaczy, lecz także osób odpowiedzialnych za politykę finansową i społeczną. Pomiar nadmiernego zadłużenia z tytułu kredytów i pożyczek w skali mikroekonomicznej nie wymaga w zasadzie dodatkowych informacji ponad już wskazane (D'Alessio i Iezzi, 2013). Jednak z uwagi na swobodę wyboru kolejności regulowania zobowiązań przez członków gospodarstwa domowego, do oszacowania skali problemu konieczne są także informacje o wymagalnych zobowiązaniach gospodarstwa domowego z innych tytułów (czynsz, usługi i świadczenia z tytułu zawartych umów oraz podatki).

Poznanie mechanizmu powstawania nadmiernego zadłużenia wymaga podjęcia decyzji o poszerzeniu badań o elementy tzw. miękkie, mające charakter jakościowy, które pozwolą na uzupełnienie danych o sytuacji ekonomicznej o aspekty socjologiczne i psychologiczne. A zatem oprócz danych *stricto* ekonomicznych określających sytuację gospodarstwa domowego (dochody, wydatki, zmiany wysokości oprocentowania kredytów, sytuacja na rynku pracy — utrata pracy i okres pozostawania bezrobotnym) konstrukcja badania powinna przewidywać możliwość uzyskania informacji na temat: świadomości ekonomicznej członków gospodarstwa domowego, konfliktów w gospodarstwie domowym (utrudniających jego funkcjonowanie lub prowadzących do jego rozpadu), zjawisk patologicznych (np. uzależnienia) i przestępczych, stylu życia członków gospodarstwa domowego (np. szybkości realizacji aspiracji konsumpcyjnych i skłonności do życia ponad stan; norm moralnych w zakresie postrzegania odpowiedzialności za podjęte zobowiązania) niekorzystnych zdarzeń i sytuacji losowych w odniesieniu do członków gospodarstwa domowego i ich majątku.

Uzupełnieniem badań zachowań gospodarstw domowych na rynku kredytów są międzynarodowe analizy porównawcze. Choć współczesny rynek finansowy jest zglobalizowany, co przejawia się m.in. w unifikacji dostępnych instrumentów finansowych (zwłaszcza w państwach UE), to każdy kraj ma swoją specyfikę (np. maksymalny okres, na jaki można zaciągnąć kredyt hipoteczny w Szwecji, wynosi 105 lat). Zróżnicowanie oferty kredytów wynikać może m.in. ze szczególnych regulacji prawnych odnoszących się do zadłużenia konsumenckiego lub z odmiennych rozwiązań w ramach kredytów transgranicznych. Nakłada się na to zróżnicowanie instytucjonalne w poszczególnych krajach, które kształtuje m.in. dostępność instrumentów kredytowych. Na tę dostępność rozmaitych rodzajów kredytów dla gospodarstw domowych, jak również na ich konstrukcję prawną czy przeznaczenie może mieć wpływ także system podatkowy danego kraju. Wymienione czynniki utrudniają prowadzenie badań zadłużenia gospodarstw domowych w przekroju międzynarodowym. Korzystanie z takich źródeł danych wymaga zatem dużej ostrożności. Crook (2005) proponuje, aby informacje o zadłużeniu gospodarstw domowych gromadzić w ujęciu możliwie najbardziej szczegółowym (np. w podziale na kredyty hipoteczne i pozostałe kredyty niezabezpieczone nieruchomościami).

PRZEGLĄD MIĘDZYNARODOWYCH BADAŃ NAD ZADŁUŻENIEM GOSPODARSTW DOMOWYCH

Wśród źródeł danych na temat zadłużenia gospodarstw domowych wymienia się dwa główne (Crook, 2005). Jedno z nich to dane administracyjne pochodzące z instytucji finansowych oraz gromadzone przez służby skarbowe. Drugim źródłem są badania gospodarstw domowych, które przeprowadza się jako przekrojowe lub panelowe. Z punktu widzenia zarysowanych na wstępie celów analiz na temat zadłużenia (dane uzyskane z takich badań są bardziej przydatne, m.in. do zrozumienia możliwości konsumpcyjnych, reakcji na szoki finansowe czy zdolności obsługi zadłużenia) konieczna jest analiza mikro, czyli gospodarstw domowych (Antczak, 2013). Najlepszym źródłem danych do takich analiz są wielotematyczne badania ankietowe, w których jednym z działów (modułów) jest problematyka zadłużenia. Podobne spostrzeżenia w Stanach Zjednoczonych sformułowali wcześniej Dynan, Johnson i Pence (2003).

W omówieniu prowadzonych aktualnie najważniejszych badań gospodarstw domowych w skali mikroekonomicznej w wybranych krajach UE skoncentrowano się jedynie na tych, które gromadzą dane dotyczące zadłużenia i aspektów finansowych. W artykule — jeśli było to możliwe — odniesiono się do ostatniej dostępnej tury badań, przy czym zrezygnowano z prezentacji badań, które nie są kontynuowane⁴.

W UE badania gospodarstw domowych prowadzą narodowe (krajowe) urzędy statystyczne. W latach 1994—2001 przeprowadzano, co roku, reprezentatywne narodowe badanie panelowe pod nazwą Europejskie Panelowe Badanie Gospodarstw Domowych (European Community Household Panel — ECHP), które następnie zastąpiono Europejskim Badaniem Dochodów i Warunków Życia (The European Union Statistics on Income and Living Conditions — EU-SILC). Badanie EU-SILC na mocy umowy dżentelmeńskiej wprowadzono w 2003 r. w sześciu państwach UE (Belgia, Dania, Grecja, Irlandia, Luksemburg, Austria) i Norwegii. W 2004 r. badaniem tym objęto 15 państw UE (bez Niemiec, Holandii i Wielkiej Brytanii) oraz Estonię, Norwegię i Islandię. Polska uczestniczy w badaniu EU-SILC od 2005 r.

Badanie EU-SILC jest dobrowolnym, losowym badaniem ankietowym gospodarstw domowych, realizowanym techniką bezpośredniego wywiadu z respondentem. Jednostką badania jest gospodarstwo domowe oraz wszyscy członkowie gospodarstwa, którzy do 31 grudnia w roku poprzedzającym badanie ukończyli 16 lat. Zgodnie z obowiązującymi aktami prawnymi dotyczącymi EU-SILC, w ramach badania zbiera się informacje niezbędne do prowadzenia zarówno analiz przekrojowych, jak i obrazujące zmiany w czasie. Badanie prowadzone jest metodą panelu rotacyjnego w cyklu czteroletnim (GUS, 2017a). Główny cel EU-SILC

⁴ Na przykład Rynkowe i Nierynkowe Zachowania Gospodarstw Domowych (*Household Market and Non-Market Activities*), które było prowadzone przez Uniwersytet w Göteborgu (Szwecja).

to dostarczenie aktualnych i porównywalnych dla poszczególnych krajów informacji o dochodach, ubóstwie, wykluczeniu społecznym i warunkach życia.

W zakresie zadłużenia gospodarstw domowych zbiera się informacje dotyczące wysokości zapłaconych odsetek od kredytów hipotecznych, a także spłaty kapitału. Wartości te podaje się po uwzględnieniu ulg podatkowych, bez opłat z tytułu ubezpieczenia kredytu, przy czym brane są pod uwagę wyłącznie kredyty hipoteczne zaciągnięte na zakup głównej (pierwszej) nieruchomości. Wśród pytań odnoszących się do zadłużenia znajdują się także te dotyczące zaległości w spłacie kredytów hipotecznych, kredytów ratalnych i pozostałych⁵ w ciągu ostatnich 12 miesięcy oraz ich głównej przyczyny (brak pieniędzy, choroba itp.). Dodatkowo ankietowani określają obciążenie swojego budżetu spłatami kredytów i pożyczek niezwiązanych z nieruchomościami.

W ramach EU-SILC prowadzone są również badania modułowe (przekrojowe), których tematyka odpowiada aktualnemu zapotrzebowaniu UE. W 2008 r. badanie uwzględniło dodatkowy zestaw pytań (moduł) dotyczący nadmiernego zadłużenia i wykluczenia finansowego.

Innym badaniem obejmującym problematykę konsumpcji i zachowań finansowych gospodarstw domowych w wymiarze europejskim jest Badanie Kondycji Finansowej i Konsumpcji Gospodarstw Domowych (Eurosystem's Household Finance and Consumption Survey — HFCS). Zostało ono zaprojektowane przez specjalistów skupionych w sieci badawczej Household Finance and Consumption Network, powołanej przy Europejskim Banku Centralnym, która zrzesza banki centralne i urzędy statystyczne krajów strefy euro oraz Polski i Węgier. Pierwsza jego tura z wykorzystaniem zharmonizowanego kwestionariusza badań odbyła się w latach 2008—2011, druga w latach 2013—2016, a kolejne edycje przeprowadzane będą w dwu-, trzyletnich okresach. Badania w poszczególnych krajach prowadziły głównie działające na zlecenie banków centralnych wyspecjalizowane agencje, choć w niektórych państwach zaangażowano także krajowe urzędy statystyczne (Sierminska, 2014).

Utworzenie HFCS zapewniło nową jakość w badaniach aktywów i zobowiązań gospodarstw domowych. W większości krajów przystępujących do HFCS nie podejmowano szczegółowych badań o podobnej problematyce. Warto jednak zwrócić uwagę, że w niektórych krajach dokonano harmonizacji zmiennych w istniejących badaniach z kwestionariuszem HFCS (Włochy, Niemcy i Hiszpania), a w innych jednocześnie je rozszerzono o dodatkowe pytania (Finlandia), natomiast w Portugalii i Francji zastąpiono nim dotychczasowe badania aktywów gospodarstw domowych.

W zbiorze danych aktywów i zobowiązań gospodarstw domowych są wyodrębniane dwa rodzaje zmiennych. Zestaw podstawowy obejmuje kilkaset zmiennych, które po standaryzacji pozwalają na zachowanie międzynarodowej porównywalności wyników. Dodatkowy zbiór zmiennych ma charakter fakultatywny —

⁵ Kredyty i pożyczki na remont i wyposażenie, karty kredytowe, kredyty samochodowe i na środki transportu, pożyczki udzielane przez sklepy (w tym wysyłkowe), kredyty edukacyjne i wakacyjne.

instytucje przeprowadzające badania w danym kraju mają swobodę w ich uwzględnieniu w kwestionariuszu. W podstawowym module HFCS dotyczącym problematyki zadłużenia występują pytania odnoszące się do kredytów hipotecznych w podziale na zabezpieczone główną nieruchomością i pozostałymi nieruchomościami (liczba kredytów, cele jego zaciągnięcia, kwota zaciągniętego i pozostałego do spłaty kredytu, rok zaciągnięcia kredytu hipotecznego i okres finansowania, rodzaj i wysokość oprocentowania, wielkość miesięcznej raty kredytu oraz czy kredyt był refinansowany lub podwyższano jego kwotę w trakcie trwania umowy). Analogiczne pytania dotyczą pozostałych kredytów niezabezpieczonych aktywami, w tym: od rodziny i znajomych, kredyty studenckie, tzw. chwilówki, czy uzyskane ze Spółdzielczej Kasy Oszczędnościowo-Kredytowej SKOK. Wśród pytań znajdują się także te pozwalające na zbadanie ograniczeń w dostępie do rynku kredytów przez gospodarstwa domowe, np. czy i z jakiej przyczyny wystąpiły odmowy udzielenia kredytów przez instytucje finansowe, a także jakie są przyczyny nieubiegania się o kredyty. W dodatkowym kwestionariuszu znalazły się m.in. pytania dotyczące dobrowolnych nadpłat w spłacie kredytu oraz dotyczące niezapłacenia lub zapłacenia z opóźnieniem rat kredytu.

Oprócz wymienionych badań w niektórych państwach europejskich prowadzone są badania krajowe. Wśród nich wymienić można m.in.: Niemieckie Społeczno-Ekonomiczne Badanie Panelowe (Sozio-Oekonomische Panel — SOEP), Badanie Budżetów Włoskich Gospodarstw Domowych (Bilanci delle Famiglie Italiane — BFI) oraz Badanie Panelowe Brytyjskich Gospodarstw Domowych (UK Household Longitudinal Study — UKHLS). Ich charakterystykę przedstawiono w zestawieniu.

ZESTAWIENIE WYBRANYCH MIĘDZYNARODOWYCH I KRAJOWYCH BADAŃ NAD ZADŁUŻENIEM GOSPODARSTW DOMOWYCH W EUROPIE

Kraje	Nazwa badania	Instytucja przeprowadzająca badanie	Rok rozpoczęcia badania (częstotliwość)	Wielkość próby w tys. (gospodarstwa domowe/osoby)	Rodzaj badania
Austria, Belgia, Cypr, Estonia, Finlandia, Francja, Grecja, Hiszpania, Holandia, Irlandia, Luksemburg, Łotwa, Niemcy, Malta, Portugalia, Słowacja, Słowenia, Włochy, Węgry ^a i Polska ^a	HFCS	European Central Bank	2008/2011 r. (co dwa/trzy lata)	62—84/b.d.	częściowo panelowe
UE-28 oraz Islandia, Norwegia, Szwajcaria i Turcja	EU-SILC	narodowe urzędy statystyczne/ Eurostat	2003 (roczna)	130/270	częściowo panelowe
Niemcy	SOEP	Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (DIW)	1984 r. coroczne	11/30	panelowe

a — kraje dołączone w II turze badania. b — od 2010 r. do UKHLS włączono badanie British Household Panel Survey.

**ZESTAWIENIE WYBRANYCH MIĘDZYNARODOWYCH I KRAJOWYCH BADAŃ
NAD ZADŁUŻENIEM GOSPODARSTW DOMOWYCH W EUROPIE (dok.)**

K r a j e	Nazwa badania	Institucja przeprowadzająca badanie	Rok rozpoczęcia badania (częstotliwość)	Wielkość próby w tys. (gospodarstwa domowe/osoby)	Rodzaj badania
Włochy	BFI	Banca d'Italia	1960 r. co dwa lata	8/20	panelowe
Wielka Brytania	UKHLS — <i>Understanding Society</i>	University of Essex	1991 ^b r. coroczne	40/100	panelowe

a — kraje dołączone w II turze badania. *b* — od 2010 r. do UKHLS włączono badanie British Household Panel Survey.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: ECB (2013), ECB (2016), Eurostat (2017), Wagner i in. (2007), Banca d'Italia (2017), University of Essex (2017).

Kwestie związane z zadłużeniem w badaniach krajowych podejmowane są zwykle przy okazji badań nad sytuacją społeczno-ekonomiczną, konsumpcją lub sytuacją finansową gospodarstw domowych. Na przykład w badaniu SOEP przeprowadzonym w 2015 r. zawarto dychotomiczne pytania dotyczące kredytów hipotecznych i pozostałych rodzajów kredytów. Ponadto respondenci pytani są o wysokość miesięcznej spłaty i o to, czy kredyt spłacany jest zgodnie z harmonogramem.

W przeprowadzonych w Wielkiej Brytanii badaniach panelowych UKHLS w 2017 r. zebrano większą liczbę informacji, przy czym w zasadzie wyłącznie w zakresie kredytów hipotecznych. W tym badaniu pytania dotyczyły: daty, rodzaju i kwoty zaciągniętego kredytu hipotecznego oraz liczby lat pozostałych do jego spłaty. Zbierano też informacje na temat dodatkowych kredytów hipotecznych (poza finansującymi główną nieruchomość) w zakresie kwoty oraz sposobu wykorzystania dodatkowego kredytu. Informacje na temat kredytu powiązано z danymi dotyczącymi nieruchomości — respondenci określali, czy nieruchomość kupiona była na kredyt i czy kredyt hipoteczny został spłacony, jaka była łączna wartość hipoteki na nieruchomości i łączna kwota miesięcznej raty kredytu hipotecznego (wraz z kwotą ubezpieczeń) oraz czy w ostatnim roku były opóźnienia w spłacie kredytu. W kwestionariuszu uwzględniono również pytanie dotyczące planowanej wartości kredytu studenckiego.

We Włoszech przeprowadzano badania dochodów i majątku gospodarstw domowych BFI na podstawie kwestionariusza zawierającego szczegółowe pytania w zakresie zobowiązań wobec banków i innych instytucji finansowych oraz zadłużenia wobec innych gospodarstw domowych. W układzie przedmiotowym dane zbierane są z podziałem na kredyty: hipoteczne (osobno dla podstawowej nieruchomości i pozostałych); konsumpcyjne (z podziałem na: samochodowe, dobra trwałe użytkowania, usługi i towary nietrwałe, pokrycie bieżących wydatków, edukacyjne); związane z prowadzeniem działalności; w rachunku bieżącym i limity na kartach kredytowych, jak również kredyty i pożyczki zabezpieczone i niezabezpieczone. Ankietowani deklarowali: rok i cel zaciągnięcia kredytu

hipotecznego (zakup, modernizacja, refinansowanie), jego wartość nominalną, pierwotny okres kredytowania, wysokość LTV (loan to value — współczynnik pokrycia kredytu zabezpieczeniem), pozostałą do spłaty kwotę, rodzaj oprocentowania (stałe, zmienne, mieszane), wielkość spłat w ciągu roku, sposób zabezpieczenia oraz przekazywali informację dotyczącą karencji w spłacie kredytu. W kwestionariuszu zawarto też dodatkowe pytania — czy otrzymano kredyt w wysokości wnioskowanej oraz o powód ewentualnej odmowy.

ŹRÓDŁA DANYCH DOTYCZĄCYCH ZADŁUŻENIA GOSPODARSTW DOMOWYCH W POLSCE

Polskie gospodarstwa domowe w porównaniu do krajów wysoko rozwiniętych są relatywnie słabo zadłużone. Wartość wskaźnika zadłużenia gospodarstw odniesiona do dochodu do dyspozycji brutto w Polsce w 2016 r. wynosiła 63,5% i była o prawie 30 p.proc. niższa niż średnia dla krajów strefy euro (wykres). Jednak wysoka dynamika zmian w ostatniej dekadzie wskazuje, że problematyka ta w najbliższych latach powinna stać się przedmiotem szczególnego zainteresowania.

Informacje dotyczące zadłużenia gospodarstw domowych są gromadzone przez różne instytucje. Dokonując prezentacji zbiorów danych na ten temat dotyczących Polski, należy zaznaczyć, że nie jest to ujęcie kompletne, a raczej przegląd dostępnych źródeł.

Generalnie źródła informacji o zadłużeniu gospodarstw domowych obejmują dane administracyjne i pochodzące z badań budżetów gospodarstw domowych. Do pierwszej grupy zaliczyć można te, którymi dysponują m.in. banki centralne — są to dane uzyskane ze sprawozdawczości banków komercyjnych, sporządzonej na podstawie bilansów w zakresie poziomu zadłużenia gospodarstw domowych, jego struktury przedmiotowej i terminowej, a także wielkości zobowiązań, które nie są terminowo regulowane. Ponadto bank centralny udostępnia statystykę stopy procentowej wykorzystywaną przez banki komercyjne przy udzielaniu kredytów gospodarstwom domowym. W Polsce są one stosowane odrębnie w zakresie nowych umów kredytowych i średnich wysokości oprocentowania istniejących umów kredytowych w przekroju kategorii (rodzaju) kredytu, waluty oraz terminu, na jaki został udzielony kredyt. Raporty dotyczące kredytów dla gospodarstw domowych publikuje również Związek Banków Polskich (o kredytach hipotecznych i sytuacji na rynku mieszkaniowym, a także raporty InfoDług o zaległych zobowiązaniach konsumentów), Biuro Informacji Kredytowej oraz Komisja Nadzoru Finansowego. Duży stopień agregacji danych lub ograniczenia w zakresie możliwości korzystania z danych indywidualnych powodują jednak, że te zbiory nie pozwalają na szczegółowe analizy zachowań gospodarstw domowych na rynku kredytów.

Wśród badań dotyczących kredytowania gospodarstw domowych przeważają prowadzone jednorazowo, opracowywane według różnej, często autorskiej me-

todyki badań związanej z realizacją konkretnego problemu badawczego. Są one interesujące i wartościowe, ale prezentują zagadnienie zadłużenia gospodarstw domowych dla wybranego czasu i określonej grupy osób (np. Świecka, 2008, 2009). Wspomnieć również należy o ekspertyzach oraz badaniach sondażowych, które były realizowane na zamówienie różnych podmiotów (Wałęga, 2013a). Wyniki badań branżowych przeprowadzanych przez instytucje komercyjne mogą być wykorzystywane do analiz jedynie w ograniczonym zakresie, ponieważ dane jednostkowe nie są dostępne, a koszt raportów niejednokrotnie jest bardzo wysoki.

W opisany nurt badań z zakresu sytuacji finansowej gospodarstw domowych w Polsce wpisuje się też badanie zasobności gospodarstw domowych, które po raz pierwszy — jako pilotażowe — zostało zrealizowane w 2014 r. przez NBP we współpracy z GUS. Było to badanie ankietowe, zorientowane na poznanie szeroko rozumianej sytuacji finansowej respondentów, ze szczególnym uwzględnieniem zgromadzonych przez gospodarstwa domowe aktywów oraz zaciągniętych zobowiązań (pasywów). W badaniu wykorzystano przystosowany do warunków polskich modelowy kwestionariusz HFCS⁶. W zakresie tego badania kontynuowana jest współpraca pomiędzy NBP i GUS. Badanie pełne zostało przeprowadzone w 2016 r., kolejna runda planowana jest na 2019 r.

Wśród systematycznie prowadzonych w Polsce badań dotyczących zagadnień związanych z zadłużeniem gospodarstw domowych wymienić należy następujące: Sytuacja na rynku consumer finance, Diagnoza społeczna oraz Badanie budżetów gospodarstw domowych. Cechą wspólną, a zarazem zaletą tych badań jest fakt, że są one prowadzone regularnie, co pozwala na analizę nie tylko statyczną, lecz także dynamiczną.

Badanie Sytuacja na rynku consumer finance jest wspólnym przedsięwzięciem Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH (IRG SGH) i Konferencji Przedsiębiorstw Finansowych w Polsce (KPF). Jest ono prowadzone regularnie co kwartał od 2006 r. jako niezależna część pt. Badania kondycji gospodarstw domowych w Polsce. Celem badania jest diagnozowanie i prognozowanie sytuacji na rynku consumer finance w udzielaniu kredytów i pożyczek w Polsce, a jego efektem — ogłaszany kwartalnie syntetyczny wskaźnik zmian sytuacji zadłużenia gospodarstw domowych, zwany barometrem rynku consumer finance (Białowski i Dudek, 2017). Obrazuje on aktualne tendencje i dynamikę zadłużania się gospodarstw domowych, a także wskazuje przewidywane zachowanie podmiotów na rynku kredytowym w krótkim okresie. Pytania zawarte w ankiecie dotyczą planów finansowania zakupu dóbr trwałych przez gospodarstwa domowe, a także obecnego stanu zadłużenia, bieżących płatności związanych z posiadanym zadłużeniem oraz barier w zaciąganiu nowych zobowiązań i problemów z obsługą zadłużenia. Od I kwartału 2008 r. do badania dołączono pytania odnoszące się do korzystania przez polskie gospodarstwa domowe z kart kredy-

⁶ NBP uzyskał status obserwatora w sieci HFCS w 2012 r.

towych. Wyniki badania Sytuacja na rynku consumer finance — z racji ich syntetyczności i charakteru — mogą stanowić jedynie uzupełniające źródło informacji o zachowaniach gospodarstw domowych na rynku kredytów i pożyczek.

Diagnoza społeczna to obszerne ankietowe badanie warunków i jakości życia Polaków o charakterze interdyscyplinarnym, w ramach którego zbierano dane na temat gospodarstw domowych oraz postaw, stanu ducha i zachowań osób tworzących te gospodarstwa. Ostatnią edycję przeprowadzono w 2015 r. Jak podkreślają Czapiński i Panek (2015), Diagnoza społeczna była projektem naukowym, a nie zwykłym sondażem. Ważną cechą tego badania — mającą wpływ na jakość wyników — była jego cykliczność i panelowy charakter (w odstępach kilkuletnich badano sytuację tych samych osób). Pierwsza odbyła się w 2000 r., następna trzy lata później, a kolejne pomiary w odstępach dwuletnich. Dostępne informacje ilościowe na temat gospodarstw domowych uzupełniono danymi jakościowymi (głównie opiniami). Badanie uwzględniło większość aspektów życia gospodarstw domowych i ich członków — zarówno ekonomicznych (np. dochód, zasobność materialna, oszczędności, kredyty), jak i pozaekonomicznych (np. edukacja, sposoby radzenia sobie z kłopotami, styl życia, zachowania patologiczne, uczestnictwo w kulturze, korzystanie z nowoczesnych technologii komunikacyjnych i in.).

Tematyka zadłużenia gospodarstw domowych była obecna w badaniu Diagnoza społeczna od pierwszej jego tury. Respondentom zadawano pytania o korzystanie z pożyczek lub kredytów, instytucji, w której zaciągnięto kredyt, cel zaciągnięcia pożyczki lub kredytu, a także o wysokość zadłużenia, które pozostało do spłacenia w relacji do dochodu oraz zaleganie ze spłatą kredytu mieszkaniowego. W 2013 r. wprowadzono pytania dotyczące części miesięcznych dochodów przeznaczanej przez gospodarstwo domowe na spłatę zadłużenia oraz okresu pozostającego do spłaty zadłużenia. Zasób tych informacji poszerzono w 2015 r. o dane dotyczące spłacania kredytu hipotecznego na zakup nieruchomości oraz wysokości wkładu własnego, a także przyczyn zaciągnięcia pożyczki lub kredytu w firmie innej niż bank.

Zagadnienia związane z kredytami są również uwzględnione w badaniach budżetów gospodarstw domowych przeprowadzanych co roku przez GUS, z wykorzystaniem metody reprezentacyjnej, która pozwala na dokonywanie uogólnień (z określonym błędem) uzyskanych wyników na wszystkie gospodarstwa domowe w kraju (GUS, 2017b). Badanie to prowadzone jest metodą rotacji miesięcznej, co oznacza, że uczestniczy w nim co miesiąc inna grupa gospodarstw domowych. W każdym miesiącu danego roku badaniem obejmowano ponad 3 tys. mieszkań, czyli ok. 37 tys. gospodarstw domowych rocznie.

Dane uzyskane z badania budżetów gospodarstw domowych umożliwiają dokonywanie analiz warunków życia ludności i ocenę wpływu różnych czynników na kształtowanie się zróżnicowania sytuacji bytowej grup gospodarstw domowych, a także zidentyfikowanie podstawowych cech gospodarstwa. Oprócz wymienionych informacji badane gospodarstwa składają oświadczenie o wyso-

kości przychodów i rozchodów pieniężnych i niepieniężnych. Członkowie gospodarstw domowych deklarują przychody związane z zaciągnięciem kredytu lub pożyczki oraz wydatki (rozchody) na spłatę długów. Od 2005 r. wydatki na obsługę zadłużenia są dostępne w podziale na: kredyty hipoteczne, kredyty związane z korzystaniem z kart kredytowych, a także inne kredyty bankowe oraz spłaty zadłużenia zaciągniętego w innych instytucjach niż banki oraz od osób prywatnych.

Na podstawie deklarowanych przychodów i rozchodów z tytułu pożyczek lub kredytów możliwe jest zidentyfikowanie zadłużonych gospodarstw domowych. Należy jednak zaznaczyć, że możliwe jest występowanie rozbieżności między wynikami badania budżetów gospodarstw domowych a danymi makroekonomicznymi. Przykładowo, gospodarstwo domowe może zostać zaklasyfikowane jako niezadłużone, pomimo że w rzeczywistości ma zaciągnięty kredyt lub pożyczkę. Wynika to z faktu, że — zgodnie z metodą badań przyjętą przez GUS — w badanym okresie (miesiącu) w danym gospodarstwie domowym mogły nie występować wydatki na spłatę kredytu lub pożyczki z uwagi np. na karencję w spłacie kredytu lub opóźnienie w ich zapłacie wynikające z innych przyczyn. Analogiczna sytuacja występuje w przypadku badania przychodów finansowych gospodarstw domowych.

Kwoty przychodów i wydatków gospodarstwa domowego związane z pożyczkami i kredytami podawane są w łącznej kwocie, czyli bez podziału na część odsetkową i kwotę główną. Od 2012 r. zbierane są informacje o walucie zaciągniętego kredytu (pożyczki) oraz liczbie lat i miesięcy pozostałych do spłacenia kredytu.

W 2018 r. do badania budżetów gospodarstw domowych wprowadzono dodatkowy zestaw pytań z zakresu zasobności gospodarstw domowych, tj.: wartości nieruchomości i pojazdów; posiadanych kredytów hipotecznych oraz innych kredytów i pożyczek na pierwszy dom oraz na pozostałe nieruchomości; łącznej wartości kredytu pozostałego do spłaty, a także posiadania oszczędności i możliwości ich gromadzenia.

Problemem w badaniu budżetów gospodarstw domowych jest znaczny odsetek gospodarstw domowych, które odmawiają odpowiedzi na niektóre pytania lub nie przystępują do badania. Dotyczy to głównie gospodarstw domowych o wyższym statusie materialnym, co w konsekwencji prowadzi do nadreprezentacji w próbie osób o niższych dochodach⁷.

Niezależnie od tych zastrzeżeń, dane z badania budżetów gospodarstw domowych stanowią cenne źródło informacji w analizach zróżnicowania względnego oraz struktury dochodów, wydatków i spożycia przez gospodarstwa domowe,

⁷ Na przykład w 2016 r. odpowiedzi nie udzieliło 59% gospodarstw domowych wylosowanych i dobranych do badania (GUS, 2017b). Co więcej, wskaźnik ten systematycznie rośnie (w 2010 r. wynosił on 46%), gospodarstwa domowe odmawiające udziału są zlokalizowane przede wszystkim w dużych miastach.

w zależności od ich cech społeczno-demograficznych i innych, np. według województw, klasy miejscowości zamieszkania czy grup kwintylowych (GUS, 2017b). Jest to najpełniejszy zbiór informacji społeczno-ekonomicznych na temat gospodarstw domowych w Polsce w skali mikro.

Przegląd dostępnych źródeł danych pozwalających analizować zadłużenie gospodarstw domowych w Polsce prowadzi do wniosku, że nie istnieje jedno badanie wyczerpujące tę problematykę, które było prowadzone przez dłuższy okres. Dostępne źródła danych można traktować na zasadzie komplementarności, co niestety stanowi pewne utrudnienie nie tylko z punktu widzenia porównywalności danych, lecz także dostępu do nich.

Podsumowanie

Niskie stopy procentowe, deregulacja i innowacje technologiczne ułatwiły w ostatnich latach gospodarstwom domowym dostęp do rynku kredytowego. Konsekwencją tego był wzrost zadłużenia, przy jednoczesnym zwiększeniu ryzyka niestabilności. Ma to również kluczowe znaczenie dla kształtowania się podstawowych agregatów makroekonomicznych (np. zagregowany popyt).

Analizy indywidualnych danych dotyczących dochodów i konsumpcji oraz aktywów i zadłużenia pozwalają poszerzyć wiedzę na temat funkcjonowania gospodarki. Znajomość rozkładu dochodów i zadłużenia gospodarstw domowych może pozwolić na lepsze zrozumienie szoków makroekonomicznych, ponieważ wpływ zmian stóp procentowych ma charakter asymetryczny, zależny m.in. od zadłużenia (mierzonego jako relacja do dochodów lub majątku) i jego charakteru (krótko-/długoterminowe, konsumpcyjne/hipoteczne). Podobnie, wielkość i typ posiadanych aktywów przesądzają o możliwości dostępu do rynku kredytowego (możliwość zabezpieczenia długu), a także określają wrażliwość gospodarstw domowych na zmiany kursu walutowego i fluktuację cen aktywów (m.in. nieruchomości). Między innymi D'Alessio i Iezzi (2013) zwracają uwagę na zasadność zbierania informacji o posiadanym przez gospodarstwo domowe majątku (w formie pieniężnej i rzeczowej) razem z informacjami o zadłużeniu. O roli nieruchomości w kształtowaniu stabilności finansowej w gospodarce świadczą m.in. badania prowadzone przez Dynan i Kohn (2007), które wskazują, że niewypłacalność gospodarstw domowych jest ściśle związana z rosnącymi cenami nieruchomości.

Przeprowadzony przegląd dostępnych źródeł danych z zakresu omawianej problematyki pozwala wysnuć wniosek, że w Polsce informacje o zadłużeniu na poziomie mikroekonomicznym zbierane są jedynie w ograniczonym zakresie.

W porównaniu do badań prowadzonych w innych krajach w warunkach polskich brak jest szczegółowych danych dotyczących m.in. celów zaciągania kredytów, rodzajów kredytów w przekroju podmiotowym i przedmiotowym, kwot i okresu, na jaki gospodarstwa domowe pierwotnie zaciągają kredyty, jak rów-

niez kwot pozostałych do spłaty, wysokości rat i oprocentowania oraz informacji o opóźnieniu w spłatach i ich przyczynach.

Należy podkreślić, że w kwestiach związanych z badaniami zadłużenia gospodarstw domowych istotne jest nie tylko posiadanie odpowiednio obszernego zbioru danych dotyczących zaciągniętych zobowiązań, lecz także możliwość powiązania ich z innymi informacjami dotyczącymi sytuacji społecznej i ekonomicznej respondentów (z dochodami, konsumpcją, majątkiem i aktywnością ekonomiczną). Dla zrozumienia zachowań gospodarstw domowych na rynku finansowym (w tym kredytowym) konieczne jest posiadanie oprócz danych ekonomicznych również innych, np. na temat postaw życiowych, stanu zdrowia, sposobu spędzania wolnego czasu czy sytuacji rodzinnej. Projektując badania nad zadłużeniem na poziomie mikroekonomicznym w warunkach polskich, należałoby rozważyć dołączenie tej kwestii do szerszego, wielotematycznego badania gospodarstw domowych. Pogłębiona ocena sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych i determinant ich zachowań (np. mechanizmów powstawania niewypłacalności konsumenckiej) wymagać będzie zintegrowanych danych o odpowiednio długim okresie porównawczym. W wyniku dokonanego przeglądu doświadczeń międzynarodowych można stwierdzić, że w Polsce istnieje również potrzeba rozszerzenia badań społecznych o tematykę zasobności materialnej. W ten nurt wpisuje się badanie zasobności gospodarstw domowych, które NBP i GUS planują wspólnie kontynuować.

Należałoby rozważyć prowadzenie badań na próbie panelowej, co pozwoliłoby na podniesienie jakości danych i poszerzyłoby spektrum dostępnych narzędzi badawczych. Przemyślenia być może wymaga konstrukcja próby badawczej. Jest to postulat szczególnie ważny w sytuacji postępującego systematycznie problemu odmów odpowiedzi przez niektóre grupy respondentów.

W wielu przypadkach stabilność makroekonomiczna zależy od wypłacalności gospodarstw domowych. Co istotne, wnioski z ostatniego kryzysu finansowego wskazują, że ta relatywnie mała, ale mocno zadłużona frakcja gospodarstw domowych, ma istotny wpływ na wskaźniki ekonomiczne (Campbell, 2006; ECB, 2009). Z tych powodów szczególnym zainteresowaniem powinna zostać objęta subpopulacja gospodarstw domowych o wysokim zadłużeniu i tych o największym majątku.

Choć truizmem wydaje się wniosek o konieczności prowadzenia badań w sposób systematyczny według względnie stałej metodyki, to jednak w sytuacji zaniechania prowadzenia badań Diagnoza społeczna warto go ponownie przywołać. Należy zwrócić uwagę, że zapewnienie ciągłości badań nie musi w praktyce oznaczać przeprowadzania co roku kosztownych rund. Wydaje się, że kompromisem byłoby prowadzenie szerszych badań, ale o mniejszej częstotliwości (np. 2—3 letniej). Oczywiście na tle tych rozważań można dojść do kontrowersyjnej tezy o konieczności głębszych zmian w realizowanych obecnie badaniach budżetów gospodarstw domowych.

Inną konkluzją z przeprowadzonych analiz może być rekomendacja pogłębienia współpracy praktyków zajmujących się badaniami społecznymi z ekspertami i naukowcami zajmującymi się daną problematyką. Pozwoliłoby to na szersze uwzględnienie choćby kwestii zadłużenia oraz nadało nową jakość badaniom społecznym w Polsce. Warto też wspomnieć o innej, często podnoszonej sprawie w badaniach funkcjonowania gospodarstw domowych na rynku finansowym — lepszej harmonizacji metod i narzędzi badawczych dla zapewnienia porównywalności danych nie tylko w wymiarze europejskim (ECB, 2009).

dr Agnieszka Wałęga, dr Grzegorz Wałęga — *Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie*

LITERATURA

- Antczak, R. (2013). Koncepcja i pomiar zasobności gospodarstw domowych. *Wiadomości Statystyczne*, (11), 1—21.
- Attanasio, O. P. (1995). The Intertemporal Allocation of Consumption: Theory and Evidence. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 42(1), 39—89. DOI: 10.1016/0167-2231(95)00028-X.
- Banca d'Italia. (2017). *The Survey on Household Income and Wealth*. Pobrano z: <https://www.bancaditalia.it/statistiche/tematiche/indagini-famiglie-imprese/bilanci-famiglie/index.html?com.dotmarketing.htmlpage.language=1>.
- Beer, C., Schürz, M. (2007). Characteristics of Household Debt in Austria: Does Household Debt Pose a Threat to Financial Stability? *Monetary Policy & the Economy*, Q2, 58—79.
- Bertola, G., Hochguertel, S. (2005). *Household debt and credit*. White Paper. Luxembourg: Wealth Study Perugia Meeting.
- Bertola, G., Hochguertel, S., Koeniger, W. (2005). Dealer Pricing of Consumer Credit. *International Economic Review*, 46(4), 1103—1142. DOI: 10.1111/j.1468-2354.2005.00362.x.
- Białowolski, P., Dudek, S. (2017). *Sytuacja na rynku consumer finance*. *Barometr KPF-IRG*. Pobrano z: <https://kpf.pl/badania-i-publikacje/raporty-cykliczne/sytuacja-na-ryнку-consumer-finance>.
- Bostic, R., Gabriel, S., Painter, G. (2009). Housing wealth, financial wealth, and consumption: New evidence from micro data. *Regional Science and Urban Economics*, 39(1), 79—89. DOI: 10.1016/j.regsciurbeco.2008.06.002.
- Bryant, W. K., Zick, C. D. (2006). *The Economic Organization of the Household*. New York: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9780511754395.
- Bucks, B., Pence, K. (2008). Do borrowers know their mortgage terms? *Journal of Urban Economics*, 64 (2), 218—233. DOI: 10.1016/j.jue.2008.07.005.
- Campbell, J. Y. (2006). Household Finance. *Journal of Finance*, 61(4), 1553—1604. DOI: 10.1111/j.1540-6261.2006.00883.x
- Chang, B. (2008). *Greater Access to Consumer Credit. Impact on Low vs. High Income Groups*. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller.
- Crook, J. N. (2001). The Demand for Household Debt in the USA: Evidence from the 1995 Survey of Consumer Finance. *Applied Financial Economics*, 11 (1), 83—91. DOI: 10.1080/0960310015021029.
- Crook, J. (2005). *The Measurement of Household Liabilities: Conceptual Issues and Practice*. White Paper. Luxembourg: Wealth Study Perugia Meeting.

- Crook, J. N. (2006). Household Debt Demand and Supply. W: G. Bertola, R. Disney, C. Grant (red.), *The Economics of Consumer Credit*. Cambridge-London: MIT Press.
- Czapiński, J., Panek, T. (red.). (2015). *Diagnoza społeczna 2015*. Pobrano z: www.diagnoza.com.
- D'Alessio, G., Iezzi, S. (2013). Household Over-Indebtedness: Definition and Measurement with Italian Data. *Bank of Italy Occasional Paper*, 149, 1—28.
- Dyal-Chand, R. (2008). From Status to Contract: Evolving Paradigms for Regulating Consumer Credit. W: M. Kelly-Louw, J. P. Nehf, P. Rott (red.), *The Future of Consumer Credit Regulation. Creative Approaches to Emerging Problems*. Aldershot-Burlington: Ashgate Publishing Limited. 49—68.
- Dynan, K. E., Kohn, D. L. (2007). The Rise in U.S. Household Indebtedness: Causes and Consequences. *International Finance Discussion Paper*, (37), 1—45.
- Dynan, K., Johnson, K., Pence, K. (2003). Recent changes to a measure of US household debt service. *Federal Reserve Bulletin*, 89(10), 417—426.
- Eurostat (2018), *Gross debt-to-income ratio of households*. Pobrano z: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tec00104>.
- Eurostat. (2017). *European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)*. Pobrano z: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/european-union-statistics-on-income-and-living-conditions>.
- Grant, C. (2007). Estimating Credit Constraints Among US Households. *Oxford Economic Papers*, 59(4), 583—605. DOI: 10.1093/oep/gpm024.
- Gropp, R., Scholz, J. K., White, M. J. (1997). Personal Bankruptcy and Credit Supply and Demand. *Quarterly Journal of Economics*, 112 (1), 217—251. DOI: 10.1162/003355397555172
- GUS. (2012). *Rachunki narodowe według sektorów i podsektorów instytucjonalnych w latach 2007—2010 (Studia i analizy statystyczne)*. Warszawa: GUS.
- GUS. (2017a). *Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2015)*. Warszawa: GUS.
- GUS. (2017b). *Budżety gospodarstw domowych w 2016 r.* Warszawa: GUS.
- ECB. (2009). Survey Data on Household Finance and Consumption. Research Summary and Policy Use. *Occasional Paper Series*, 100. Eurosystem Household Finance and Consumption Network.
- ECB. (2013). The Eurosystem Household Finance and Consumption Survey: Methodological report for the first wave. *Statistics Paper Series*, 1. Eurosystem Household Finance and Consumption Network.
- ECB. (2016). *The Household Finance and Consumption Survey: methodological report for the second wave*. *Statistics Paper Series*, 17. Household Finance and Consumption Network.
- Jappelli, T. (1990). Who is Credit Constrained in the US Economy? *Quarterly Journal of Economics*, 105(1), 219—234. DOI: 10.2307/2937826.
- Khan, H. H. A., Abdullah, H., Samsudin, S. (2016). Modelling the Determinants of Malaysian Household Debt. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(4), 1468—1473.
- Magri, S., Pico, R., Rampazzi, C. (2011). Which households use consumer credit in Europe? *Bank of Italy Occasional Papers*, 100, 1—25.
- NBP. (2018). *Należności i zobowiązania monetarnych instytucji finansowych i banków*. Pobrano z: http://www.nbp.pl/home.aspx?f=/statystyka/pieniezna_i_bankowa/nal_zobow.html
- OECD. (2017). *Household debt (indicator)*. DOI: 10.1787/f03b6469-en.
- Pastrapa, E., Apostolopoulos, C. (2015). Estimating Determinants of Borrowing: Evidence from Greece. *Journal of Family and Economic Issues*, 36(2), 210—223. DOI: 10.1007/s10834-014-9393-4.
- Pereira, M. C., Coelho, F., Lourenço, Ó. (2017). Who feels credit constrained in Europe? The role of social capital. *Journal of Consumer Affairs*, 51(2), 380—405.

- Rui, L., Xi, Z. (2010). Econometric analysis of credit constraints of Chinese rural households and welfare loss. *Applied Economics*, 42(13), 1615—1625. DOI: 10.1080/00036840701721604.
- Sierminska, E. (2014). *Indebtedness of households and the cost of debt by household type and income group*. Research note 10, European Commission.
- Smeeding, T. M. (2009). New Comparative Measures of Income, Material Deprivation, and Well-Being. *Journal of Policy Analysis and Management*, 28(4), 745—752. DOI: 10.1002/pam.20472.
- Smyczek, S., Sowa, I. (2005). *Konsument na rynku. Zachowania, modele, aplikacje*. Warszawa: Difin.
- Świecka, B. (2008). *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna*. Warszawa: Difin.
- Świecka, B. (2009). *Niewypłacalność gospodarstw domowych. Przyczyny — skutki — przeciwdziałanie*. Warszawa: Difin.
- University of Essex. (2017). *Understanding Society — UK Household Longitudinal Study, Institute for Social and Economic Research*. Pobrano z: <https://www.understandingsociety.ac.uk/>.
- Wagner, G. G., Frick, J. R., Schupp, J. (2007). *The German Socio-Economic Panel Study (SOEP) — Scope, Evolution and Enhancements*. SOEPpapers on Multidisciplinary Panel Data Research. Berlin: DIW.
- Wałęga, A., Wałęga, G. (2015). Determinants of loan repayments: evidence from household budget survey in Poland. W: T. Löster, T. Pavelka (red.), *Proceedings of 9th International Days of Statistics and Economics*, Libuše Macáková, Prague: MELANDRIUM, 1774—1783.
- Wałęga, G. (2013a). *Kredytowanie gospodarstw domowych*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Wałęga, G. (2013b). Convergence Processes in Central and Eastern European Household Credit Market. W: T. Löster, T. Pavelka (red.), *Proceedings of 7th International Days of Statistics and Economics*, Libuše Macáková, Prague: MELANDRIUM, 1531—1541.

Summary. *The current grow of household debt requires a new approach to household indebtedness surveys in Poland. The aim of the article is to present and compare research methodologies in the field of consumer debt. The research is focused on presenting the theoretical context of indebtedness, and subsequently on the main aspects of methodological research on household borrowing at the microeconomic level. Selected international and national household surveys as well as data sources available in Poland regarding household indebtedness were discussed and compared.*

The review of available data sources on household indebtedness indicates that, compared to surveys in other countries, data on the microeconomic level are collected to a limited extent in Poland. The sources of these data can be treated complementary, however this is an obstacle in terms of both their comparability and access to them. This indicates the lack of a single long-term survey on the issue of household debt in Poland. Recommendations for directional changes in research on discussed issues conducted in Poland were formulated in the conclusion.

Keywords: personal finance, household borrowing, debt measurement, household budget survey.